

Szkepticizmus és kereszténység d'Argenson márki írásaiban

Századának hű fiaként d'Argenson márki a keresztény tanítást és hittételeket a filozófia és a természetes ész (*la raison naturelle*) törvényszéke elé idézi. Álláspontja szerint megbízható ismeretekhez egyetlen forrásból juthatunk: a józan ész elvei szerint élő ember (*l'homme rationnel*) intuícióira támaszkodva. Az igazság letéteményesét, a felvilágosult kor bölcs filozófusát a világ ésszerű elrendezése arról győzi meg, hogy Isten nemcsak létezik, de egyben igazságos is. Feltűnő, hogy d'Argenson gondolkodását milyen mélyen áthatja az emberi szellem tökéletesedésének (*le progrès de la raison universelle*) ideológiája: ez a gondviselés-szerű folyamat – erről később részletesebben is beszámolunk – olyan helyzetet teremtett, amelyben az embernek végre lehetősége nyílik arra, hogy átgondolja vallásos hiedelmeit.¹ A szenvedélyeinek és előítéleteinek igáiból lassacskán felszabaduló ember megtisztíthatja hitét a rátapadt barbárságtól és fanatizmustól. A tisztulási folyamat végeredményeként d'Argenson reményei szerint egy olyan természetes vallás születik majd, amelynek tanait az egész emberiség elfogadja majd. A márki gondolatmenetében jelentős szerepet játszik a szkeptikus filozófiára jellemző metodológia: meggyőző bizonyítékok híján a modern kor filozófusa kénytelen felfüggeszteni ítéleteit a keresztény vallás misztériumaival és a kegyelem kérdésével kapcsolatban. Nem könnyű persze egyértelmű választ adni arra a kérdésre, milyen mértékben kapcsolódik d'Argenson az újkori szkeptikusokhoz. Ránk maradt kéziratai arról tanúskodnak, hogy Montaigne és Saint-Évremond kedvenc szerzői közé tartoznak, s arról is dokumentumok tanúskodnak, hogy jól ismerte Bayle írásait. A pürrhonizmus problémáját egy kéziratban ránk maradt *Beszélgetés a lélek tárgyában* (*Dialogue sur l'âme*) című munkájában tárgyalja részletesen.²

A dialógus két szereplője („Ariste, a vallást tisztelő materialista” és „Philotée, a hagyományos metafizika híve”) elismeri, hogy igen nehéz volna elosztatni azokat a kételyeket, amelyekkel a pürrhonisták által a kinyilatkoztatott vallást és az emberek hagyományos istenképét illetik. Példának okáért képtelenség volna bizton-sággal eldönteni, hogy Isten vajon pusztán szellemi lény, vagy anyagi létezéssel is bír-e. A pürrhonistáknak tehát igazuk van, amikor elutasítják a „metafizikusok tündérmeséit”, s a nyilvánvalóan eldönthetetlen kérdésekben az ítélet felfüg-

¹ Argenson, marquis d'. 1857. Cours abrégé de théologie. In: *Mémoires et journal inédit du marquis d'Argenson, publiés et annotés par le marquis d'Argenson*. Paris: Jannet. [A továbbiakban *Jannet*] t. V. 197.

² Argenson, marquis d'. é.n. *Dialogue sur l'âme*. (kiadatlan kézirat) Lelőhely: Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Mémoires de France, 502. 251r–261r.

gesztését hirdetik. Ariste ugyanakkor bírálja is az újkori szkeptikusokat, akiknek azt rója fel, hogy „még a legnyilvánvalóbb dolgokban is kételkednek: Bayle például rosszindulatúan mindent megkérdőjelez, s így elveszi az emberek hitét.”³ D’Argenson filozófusa tehát köztes álláspontra helyezkedik, egyenlő távolságra a mindent megkérdőjelező pürrhonistákról és a bizonyíthatatlan állításokban megingathatatlanul és dogmatikusan hívő „metafizikusoktól”. Ariste véleménye szerint Isten szabta meg azokat a határokat, amelyekben belül az ember bizonyos és megkérdőjelezhetetlen tudásra tehet szert: vannak dolgok, amelyeket „Isten akar, hogy tudjunk.” A tudható dolgok és az ember számára el nem érhető ismeretek elválasztását szolgáló döntő kritérium: az Isten által az emberre ruházott fakultások, érzékeink és értelmünk használata. A locke-i szellemben érvelő Ariste szerint „Isten nem azért ruházott fel minket érzésekkel, hogy használatukkal tévútra vigyen minket.” Azokban a kérdésekben, amelyekben érzékeink nem szolgálnak elégséges útmutatással, a spekulatív ész óvatos használata is megengedett: az okozatoktól megpróbálhatunk eljutni az okokig, ám jobban tesszük, ha nem távolodunk el túlzottan az érzésekkel felfogható igazságokig, mert akkor úgy járunk, mint azok az „elvont spekulációikba vesző metafizikusok, akik tündérmesét írnak filozófia helyett.”⁴

Ariste tehát megejtően egyszerű választ kíván adni a szkeptikus kihívásra: tudásunkat építsük az érzékeink útján felhalmozott ismeretekre, s hagyjuk véglegesen magunk mögött a teológiai-metafizikai spekulációkat, amelyek semmiféle megbízható eredménnyel nem kecsegtetnek, sőt, mivel viszályt és egyenetlenséget támasztanak az emberek között, még a politikai közösség stabilitását is veszélyeztetik. A polgárok békéjét és nyugalját szíven viselő Ariste egy olyan közhatalmi intézmény (*Bureau du silence*) felállítását javasolja, amely cenzurális úton függesztené fel a végleges megoldással nem kecsegtető kérdések tárgyalását. Állítása szerint az ókori görög *amphytrion* egy rendelete ihlette, amely a rend és a béke érdekében egyszerűen megtiltotta, hogy a delphi jósa egy igen hevesen vitatott ítéletét a „szofisták” további kommentárokkal illessék.⁵ Az eldönthetetlen kérdések körébe sorolja például a következő, a XVII.–XVIII. századi metafizikusok által szívesen tárgyalt, s komoly világnézeti-ideológiai téttel bíró problémát: vajon a kiterjedéssel bíró anyag képes-e a gondolkodásra. A magát jó kereszténynek nyilvánító Ariste az alábbi módon próbálja rávenni a teológusokat ítéletük felfüggesztésére az alábbi kérdésben: „Lépjünk túl ezen a vallásosságra igen veszélyes vitán, ismerjük el véglegesen, hogy e kérdésben nincs jogalapunk vitázni. Ahogy logikusaink mondják: *non datur scientia*. Hozunk olyan törvényeket, amelyek kategorikusan tiltják ezen veszélyes kérdések

³ *Dialogue sur l'âme*. 252v.

⁴ Voltaire nagyjából hasonló megrovásban részesítette Locke-ot.

⁵ *Dialogue sur l'âme*. 253r.

tárgyalását.”⁶ D'Argenson filozófusa tehát irányváltást javasol: a haszontalan metafizikai spekulációk és a Szentírás obskúrus passzusainak kommentálása helyett próbáljanak társadalmilag hasznos etikát „előállítani”. Olyan erkölcsiségre van szükség, amely a földi és a túlvilági szankciók kilátásba helyezésével igazságosságra és őszinteségre készíti a polgárokat.⁷ A kérdést az államférfi szempontjából tekintő Ariste tehát amellet érvel, hogy a vallásnak rövid úton meg kell szabadulnia minden irracionális és a politikai rendet veszélyeztető elemétől. Ha a vallás nem válik „alkalmazott etikává”, számíthatnia kell arra, hogy szembekerül a rendért és a békességért felelős törvényhozóval.

Amikor beszélgetőpartnere azzal az ellenvetéssel él, hogy a terv indokolatlan korlátokat állít a tudományos megismerés elé,⁸ Ariste azzal vág vissza, hogy a teológia már régóta nem számít a tudományok közé, hiszen nem fejlődik, hanem körben forog, s nem gazdagítja hasznos ismeretekkel sem az emberiséget. A teológia ráadásul olyan heves érzelmi reakciókat vált ki az emberekből, amelyeket a valódi tudományok sosem. Ariste szerint tehát az isten természetével kapcsolatos, teljességgel eldönthetetlen metafizikai kérdések tárgyalásának betiltása nem tekinthető az emberi szabadság csorbításának. D'Argenson más írásaiban Ariste érveire hasonló kiindulópontonról érvel a korlátozott vallási tolerancia mellett: a politikai stabilitás megőrzése érdekében a közhatalom bizonyos mértékig korlátozhatja az egyének – egyébként is definiálatlan – szabadságjogait. D'Argenson álláspontja szerint az állampolgári jogok legfontosabbika a biztonság és a nyugalom: ennek megfelelően azt javasolja a királynak, hogy egyszerűen tiltsa meg a janzenistákat a jezsuitákkal szembeállító – s az 1730-as években különösen elmérgesedő – vita résztvevőinek a polémia folytatását.

Persze d'Argenson nem mindig és nem kizárólag a vallás etikai és filozófiai redukciójának receptjét javasolja az általa tarthatatlannak ítélt helyzet megoldására. A gondolkodásának kettőssége bizonyítani látszik Popkin elmés megállapítását: „Complete scepticism is a two-way street, from which one can exit either into the »reasonableness« of the Enlightenment, or the blind faith of the fideist.”⁹ Nem állíthatjuk persze, hogy szerzőnk komolyan érvelt volna egy fideistának bélyegezhető álláspont mellett. Írásaiban azonban számos alkalommal fejezi ki szimpátiáját egy montaigne-i ihletettséggű gyakorlati konzervativizmus irányában: ha az emberi ész ilyen nyilvánvalóan képtelen végérvényes ítéleteket mondani a keresztény dogmatika tárgyában, minden bizonnyal helyesen járunk el, ha híven követjük azon vallás tanításait, amelybe jósorsunk születni

⁶ *Dialogue sur l'âme*. 253v–254r.

⁷ *Dialogue sur l'âme*. 255r.

⁸ *Dialogue sur l'âme*. 254v.

⁹ Popkin, R. J. 1979. *The history of scepticism from Erasmus to Spinoza*. University of California Press. 95.

engedett, hiszen ez a hit valószínűleg meg is felel nemzetünk karakterének. Az ítélet felfüggesztése tehát a hagyomány, az évszázadok során felhalmozódott bölcsesség passzív és prudenciális elfogadásához is vezethet – ahogyan erre számos példát is találhatunk a márki írásaiban. Ez a törekvés nyilvánul meg a katolikus egyház tanításához való hitetlen hűségében (*fidélité désabusée*) éppúgy, mint politikai prudencia hirdetésében. Montaigne-hez hasonlóan d'Argenson is vallási innovációval és a nemzeti hagyományok elárulásával vádolja a XVI. századi protestánsokat (s mindeközben nem ismeri fel, hogy a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen a XVIII. századra a francia protestantizmus is szert tett egy két évszázados hagyományra, így az újítás vádjá rájuk nézve többé nem állja meg a helyét). A márki mindenestre továbbra is fenntartja, hogy Franciaországban a protestantizmus „idegen” vallás.

Mint láttuk, a másik lehetséges válasz a szkeptikus kihívásra nem más, mint az emberi ész által bizonyossággal birtokolható tudás szférájának radikális redukciója. Ez értelemszerűen a szilárd filozófiai alapokat nélkülöző hagyományos keresztény teológia heves bírálatával jár. D'Argenson arra tesz kísérletet, hogy megtisztítsa a keresztény vallást felesleges és bizonyíthatatlan dogmáitól. Mivel Isten sohasem adott egyértelmű útmutatást a kegyelem és a szentháromság kérdésében, az ezekről való eszmefuttatások nem Tőle, hanem az embertől származnak, s így babonaként elvetendők. Nem vethetjük bizalmunkat a Kinyilatkoztatásba sem, hiszen d'Argenson szerint az isteni akarat megnyilvánulásai csak általánosak lehetnek: nem hihető, hogy Isten egy választott népnek, egy adott történelmi pillanatban mutatta volna meg magát. A Bibliában való hit nem csak ésszerűtlen, de egyenesen bűnös cselekedet is: ha egyszer Isten létének vannak valódi (filozófiai) bizonyítékai is, helyrehozhatatlan hibát követünk el, ha emberi fabulációkból (a Bibliából) próbálunk következtetni a világ alkotójának természetére és szándékaira.¹⁰ A márki szerint két okkal magyarázható az emberiség évszázados (évezredes) tévelygése: a pszichológiai ok az ember fékezhetetlen kíváncsisága (a tudásvágy ágostoni bírálatát nem először fordítják szembe a spekulatív teológiával); ezt azonban kiegészíti a libertinus hagyományból származó politikai természetű érvelés, amely a teológia elburjánzását sarlatánságként és imposztúraként értelmezi.¹¹

D'Argenson véleménye szerint az ellenségeinek csapásai és belső következetlenségei alatt roskadozó kereszténységnek stratégiát kell váltani, ha fenn kíván maradni: mivel a kegyelemtan misztériumainak aprólékos tárgyalása és a teológiai szörszálhasogatás ideje lejárt, a kereszténységnek társadalmilag hasznos irányba kell fordulnia. A márki tanítómesterére, Saint-Pierre abbéra hivatkozik, aki szerinte „reformterveiben amellet érvelt, hogy a keresztény iskolákban csak a

¹⁰ *Jannet* V. 246. „Religion”

¹¹ *Jannet* V. 328.

morált tanítsák a gyermekeknek, s szót se ejtsenek a dogmákról.”¹² A keresztény vallásból tehát csak az evangéliumi morálnak kell fennmaradnia, a hagyomány többi része bátran átmehet az enyészetbe. D'Argenson – d'Alembert-rel össze-
csengően – egyébként is azt vallja, hogy a teológia nem számít tudománynak, hiszen nem valószínű, hogy a jövőben bárki is forradalmian új felfedezést tenne ezen a téren. „Már eleget írtak e kérdésekről. Tiltuk be a dogmával foglalatostkodó könyveket, s inkább arra bátorítuk a jótollú teológusokat, hogy az evangéliumi (más néven filozófiai) erkölcs védelmében tevékenykedjenek.”¹³

A vallás lényege, megőrzendő magja tehát az evangéliumi erkölcs. A keresztény vallásnak nem a hívek lelki üdvösségének biztosításával kell foglalkoznia – ezt nem is tehetné, mert ebben a kérdésben senki sem tud biztosat – hanem az evilági moralitással. A márki álláspontja tehát érdekes, bár nehezen védhető: abból, hogy az üdvözülés mikéntjével kapcsolatban nincsenek megbízható ismereteink, arra következtet, hogy a kérdéssel nem érdemes foglalkozni, hiszen Isten ültette el lelkünkben a bizonyosság iránti vonzódást és a bizonytalanság félelmét.

Ha tehát a keresztény vallás magja az erkölcsiség, a hit hanyatlásának legfontosabb jele nem más, mint az, hogy a keresztény etika mára sokat veszített korábbi befolyásából. A jelenséget d'Argenson két okkal kívánja magyarázni: bár a „külső”, társadalmi-politikai argumentációnak is van nyoma a márki írásaiban (a tiszta elveket megrontják a szélhámos papok és királyok), az életmű egészében nagyobb súlyt kap a „belső”, etikaelméleti magyarázat. Ez utóbbi szerint egyszerűen arról van szó, hogy a keresztény tanítás számos ponton ütközik a d'Argenson elképzelt filozófus felvilágosult erkölcsiségével. A legfontosabb eltérés: az igazi erkölcsiség nem az Isten és az ember viszonyát (ez inkább hatalmi kérdés), hanem az emberek között fennálló kapcsolatokat határozza meg.¹⁴ A márki szerint nem ésszerű azt feltételeznünk, hogy szavainkkal vagy tetteinkkel megbánthatnánk az Urat. Márpedig ha ez így van, akkor „*az erkölcs egésze más képet ölt. Mennyi bűnnek tekintett dologról derül ki, hogy nem az, s hány erényes cselekedetet kell feleslegesnek, vagy egyenesen károsnak bélyegeznünk...*”¹⁵ Elveti tehát az aszketizmust, a szüzességy erényként történő felfogását és az öngyilkosság tiltását, s hosszas – machiavelliánus ihletettséggű – eszmefuttatásokat is olvashatunk tőle a hazafiság és a keresztény erkölcsiség összeegyeztethetetlen voltáról.¹⁶ Általában véve elmondható tehát, hogy d'Argenson nézetei összhangban állnak a

¹² Jannet V. 147. „De l'éducation”

¹³ Argenson, marquis d' 1859–67. Mémoire pour le testament politique de Fleury. In: *Journal et mémoires du marquis d'Argenson, publiés pour la première fois d'après les manuscrits autographes de la bibliothèque du Louvre pour la Société de l'Histoire de France par E. J. B. Rathéry*. Paris: Renouard. I. 370. [A továbbiakban: Rathéry]

¹⁴ Jannet V. 195–197. „Cours abrégé de théologie”

¹⁵ Jannet V. 198. „Cours abrégé de théologie”

¹⁶ Jannet V. 218. „Considérations sur l'humanité”

keresztény vallás korabeli bírálóinak álláspontjával, e híres esszéi (*Essais dans le goût de Montaigne*) pedig olvashatók a keresztény és a pogány erény összevetéseként is (amelyből természetesen az utóbbi kerül ki győztesként).

D'Argensonnak az isteni Gondviselésről alkotott nézetei is megérdemlik figyelmünket, hiszen írásaiban gyakran utal erre a fogalomra. Az újkor beköszön-tével megfigyelhető üdvös erkölcsi változások és az ész térhódítása (*le progrès de la raison universelle*) a márki szerint nyilvánvalóan az isteni Gondviselés műve. Az isteni akarat a politika terén is megnyilvánul: „a köztársaságok lehanyaglanak, a vegyes kormányzatok nehézségekkel küszködnek, csak az abszolút monarchia virágzik...”¹⁷ – ezek az utalások azért különösen érdekesek, mert lehetővé teszik a márki gondolkodásának új fogalmi keretekben történő értelmezését: a monarchia demokratizációjára vonatkozó nagyszabású javaslatai nemcsak a világi állambölcselek hagyományába illeszkednek, hanem némiképp misztikus politikai-teológiai fényben is tündökölni kezdenek. Bár nagy jelentőséget tulajdonít az isteni Gondviselésnek, szinte semmit nem állít annak működéséről. Ismeretes, hogy a királyi hatalom működését az isteni Gondviseléshez hasonlítva arról beszélt, hogy annak nem gyakori és partikuláris beavatkozások útján kell működnie, hanem általános szabályszerűséget követve. Ez a gondolat egyértelműen Malebranche filozófiájának hatását mutatja, bár a kéziratokban az olvasmányélménynek nincs dokumentálható nyoma. Malebranche neve egyetlenegyszer fordul elő az általunk ismert szövegekben: a már tárgyalt kéziratot dialógusban azt rója fel neki, hogy túl spekulatív és túl kevésbé támaszkodik az érzékekből nyerhető ismeretekre.

Tegyük végül említést arról is, hogy d'Argenson igen kétértelműen viszonyul a nyíltan istentagadó vagy éppen radikálisan egyházellenes, ún. „veszélyes könyvekhez”. Az ókori és modern ateisták katalógusának (*Dictionnaire des athées anciens et modernes*) szerzője, a híres Sylvain Maréchal – pontos forrásmegjelölés nélkül – a következő állítást tulajdonítja a márkinak: „A vallás a nép filozófiája.”¹⁸ Elég ez ahhoz, hogy korának istentagadói közé soroljuk d'Argensont? Kéziratait – különösen a poitiers-i hagyatékban fennmaradókat – tanulmányozva azt látjuk, hogy a márki szívesen forgatott „veszélyes” könyveket. Az a tény, hogy megjegyzésekkel illetve Spinoza, Bayle és Boulainvilliers műveinek különböző kiadásait, arra utal, hogy behatóan ismerhette a szóban forgó műveket. Ebből persze nem kell feltétlenül arra a következtetésre jutnunk, hogy egyet is értett volna a hagyományos vallásosság radikális bírálóival. D'Argensont – ez műveinek ismeretében nem meglepő – elsősorban az új filozófia lehetséges politikai következményei foglalkoztatták. Ha elveszük az emberektől a csodákban, a büntető és jutalmazó Istenben és az emberre szabott univerzumban való hitet, vajon nem

¹⁷ Jannet V. 306. „Progrès de la raison universelle”

¹⁸ Maréchal, S. 1833. *Dictionnaire des athées anciens et modernes*. Bruxelles: Deluze.

okozunk-e felmérhetetlenül nagy károkat a lelkekben?¹⁹ Ha Isten többé nem garantálja az erkölcsi világerend stabilitását, az embereket ezentúl csak a halálfélelem és a testi gyönyörök vágya mozgatja majd, ami pedig nagy veszélyekkel járhat a társadalom békéjére nézve.

Ez a perspektíva olyannyira aggasztja d'Argensont, hogy egy pillanatra az egész életművét átható holland-szimpátiájáról is elfeledkezik: „Az Egyesült Tartományok kormányzata túl nagy szabadságot enged azon vallásellenes írásoknak, amelyek végül fel fogják forgatni a társadalmat.” Érdeemes megjegyeznünk, hogy nem fordít figyelmet a spinozai tanítás filozófiai jelentőségére és igazságtartalmára: a kérdést kizárólag „miniszterialis” szempontból tárgyalja. Ezzel magyarázhatóak azok az 1752-ből származó, a jezsuiták és az Enciklopédia konfliktusát tárgyaló naplóbejegyzései is, amelyek két véglet között ingadoznak: hol Diderot-t és „bandáját” bírálja azért, hogy „kérkednek vallástalanságukkal”²⁰, hol a jezsuiták háborítják fel azzal, hogy „elüldözik a francia hon legjobb bölcseit”. Végül egy d’Alembert-rel folytatott hosszú beszélgetés győzi meg XV. Lajos volt cenzorát²¹ a szabad véleménynyilvánítás fontosságáról.²² A márki álláspontját tehát alapvetően a *mérséklet*, az obskurantista vallásosság, valamint a nyílt és provokatív ateizmus két végletének elvetése jellemzi.

Egy helyen d'Argenson igen nyílt szavakkal tárgyalja a teológiai-politikai problémát: „Jó érv a vallás mellett: lehet, hogy ostobákat csinál az emberekből, de a vallástalanság meg gazembereket. Erre csak az lehet a válaszom, hogy az ostobák károsabbak a társadalomra nézve, mint a gazemberek.”²³ A márkit tehát a bayle-i „erényes ateista” lehetőségének kérdése foglalkoztatja: vajon a társadalom stabilitásához feltétlenül szükség van-e a vallásban gyökeredző hagyományos erkölcsiségre, vagy elegendő a polgárok racionális érdekkalkulációja? D'Argenson legjelentősebb értelmezője, Nannerl O. Henry, erre az idézetre alapozva azt állítja, hogy a márki gondolkodásában „the values of religion outweighed its harmful effects”²⁴, azaz szerinte az igazságos Isten és az általa megtermetett erkölcsi rend összességében elhanyagolható szerepet játszik az életmű egészére nézvést. Ezzel természetesen nem érthetünk egyet: d'Argenson számos szövege bizonyítja, hogy rettegéssel töltötte el annak lehetősége, hogy Isten véglegesen eltűnik a politika horizontjáról.

¹⁹ Jannet V. 232.

²⁰ Rathéry VII. 56.

²¹ Gessler, P. 1957. *René-Louis d'Argenson. Seine Ideen über Selbstverwaltung, Einheitsstaat, Wohlfahrt und Freiheit in biographischem Zusammenhang*. Basel: Helbing. 42.

²² Jannet IV. 92.

²³ Jannet V. 216.

²⁴ Henry, N. O. 1972. *The Democratic Monarchy of the Marquis d'Argenson*. (doktori értekezés – megjelenés alatt) Yale. 181.

A fentiek összefoglalásaként annyit mondhatunk, hogy d'Argenson vallási nézetei viszonylag jól illeszkednek a felvilágosodás fővonalába. Kortársaihoz hasonlóan igen kritikus hangot üt meg a vallásosság hagyományos formáival szemben: a babonaságnak bélyegzett Kinyilatkoztatás mellett elvet minden mást is, ami túlmutat valamiféle ideálisan elképzelt *religio naturalison*. A márki számára a vallás kizárólag a „természetes erkölcsiség” egy sajátos megnyilvánulási formájaként értelmezhető, amelynek egyetlen funkciója a társadalomban betöltött civilizáló-stabilizáló szerepe. Mindez könnyen összhangba hozható azzal, amit Ernst Cassirer ír a XVIII. századi filozófusok vallási képzetéről.²⁵

²⁵ Cassirer, E. 1966. *La philosophie des Lumières*. Paris: Vrin. 193–248.